

Trecutul

Orice autor care își propune să analizeze problemele referitoare la libertatea religiei în Europa de Est se confruntă cu o sarcină deosebit de dificilă. Europa de Est cuprinde, într-o arie geografică relativ restrânsă, multe state iar numărul lor a crescut continuu din 1989, odată cu dezmembrarea Uniunii Sovietice și a Iugoslaviei. Deși aceste țări împărtășesc unele trăsături comune, ele sînt foarte diferite. Printre ele există atât state care au ieșit învingătoare din cel de-al doilea război mondial, cât și state care au fost învinse. Majoritatea acestor state sînt eterogene din punct de vedere al naționalității și religiei. Pentru cele mai multe dintre ele, frontierele au fost stabilite abia după primul război mondial, și au existat multe conflicte etnice, adeseori dublate de conflicte între biserici și religii. Deși religia dominantă a acestei regiuni este creștinismul (musulmanii și evreii constituie o minoritate nesemnificativă), fiecare țară în parte a îmbrățișat forme de creștinism esențial diferite. În țările dinspre est, incluzînd Ucraina, România, Bulgaria și Serbia, religia predominantă este ortodoxismul răsăritean. În Polonia, Slovacia, Ungaria, Croația și Slovenia predomină catolicismul. În Republica Cehă și în fosta Republică Democrată Germană, prevalează protestantismul; numărul credincioșilor protestanți este, de asemenea, ridicat în unele părți ale Ungariei, vestului României și Slovaciei.

În ciuda profunde eterogenități etnice și religioase a regiunii, nu apropierea geografică este totuși cea care unește țările din această regiune. Pînă nu demult, fiecare țară aparținuse blocului sovietic vreme de cel puțin patru decenii. În consecință, întreaga regiune a moștenit din perioada comunistă unele atitudini și acțiuni comune referitoare la drepturile omului și la libertatea religioasă.

Pentru a aborda aceste probleme legate de libertatea religioasă în Europa de Est de astăzi, trebuie să discutăm întâi, chiar dacă foarte pe scurt, conceptul și practica referitoare la drepturile omului în fostele țări comuniste¹. Întrucît era structurat în jurul unui partid unic, sistemul totalitar din aceste țări — indiferent dacă s-a ajuns la o dictatură mai blîndă sau la una mai dură — era incompatibil cu majoritatea drepturilor politice și civile recunoscute de dreptul internațional. De exemplu, nu puteau fi respectate dreptul de asociere sau cel la libera exprimare. Era lipsit de relevanță faptul că, fiind membre ale Națiunilor Unite, țările comuniste recunoșteau în mod formal importanța drepturilor omului și se declarau angajate în implementarea anumitor drepturi economice, sociale și culturale. Din moment ce drepturile politice și civile aveau un rol secund, inferior celui pe care l-ar fi meritat, a apărut o dihotomie specifică între principiile proclamate și starea de fapt din aceste țări. Aceasta făcea ca declarațiile liderilor politici cu privire la principiile drepturilor omului să fie profund ipocrite.

O atitudine similară caracteriza și conceptul de libertate religioasă în aceste țări comuniste, concept puternic deformat de gîndirea marxistă a partidelor comuniste privind prezentul și viitorul religiei, și în special rolul bisericii în societate. În această privință existau diferențe profunde în evaluarea rolului social al partidelor politice și al celui pe care se preconiza că îl vor juca bisericile. Ideea esențială era, pe de o parte, că în socialism, partidul comunist nu putea avea nici un rival. Nici unei grupări reale de opoziție, așadar nici unui grup religios, nu îi era permis să se organizeze, să acționeze sau să-și difuzeze ideile. Mai mult, linia conservatoare a marxismului considera religia drept o fundătură care îi împiedică pe oameni să experimenteze adevărata eliberare oferită de grupările revoluționare, nefiind nimic altceva decît o soluție iluzorie. Astfel, religia a fost constant respinsă în scrierile lui Marx ca fiind „opium pentru popor”. Pe de altă parte, partidul comunist a tolerat, într-adevăr, religia și bisericile, fie și numai temporar, limitările impuse libertății religioase fiind astfel de altă

natură decît cele impuse libertăților politice. În concepția marxistă, religia și-a adus contribuția de-a lungul istoriei la rezolvarea unor necesități sociale. Religia constituia, din această perspectivă, o reflecție specifică a ideii că ființele umane sînt lipsite de apărare întîi de toate în fața naturii, și apoi în fața condițiilor sociale, motiv pentru care oamenii se întorc spre puterile cerești pentru a-și depăși nefericirea. Din moment ce socialismul se dovedise deocamdată incapabil să rezolve anumite probleme sociale esențiale, unii oameni aveau încă nevoie de consolarea religiei. Numai și numai pentru acest motiv, religia trebuia tolerată.

Astfel, bisericile și religiile erau considerate în societatea comunistă un *rău necesar*. Totuși, întrucît ele constituiau în cele din urmă niște rivali nedoriți pentru Partidul Comunist, impunerea de restricții asupra activităților lor era absolut necesară, deliberată și de dorit.² De aici nu mai era decît un mic pas pînă la viziunea că religia este un *rău inutil*, care nu va lua sfîrșit odată cu satisfacerea nevoilor sociale, și trebuia, în consecință, eliminat încă de pe atunci. Într-adevăr, Albania a făcut acest pas la începutul anilor '70 (deși și aici s-a repetat o lecție a istoriei: încercările de eradicare a religiei prin violență creează martiri și consolidează supraviețuirea în ilegalitate a religiei).

Percepînd religia ca pe un „rău necesar”, țările socialiste și-au dezvoltat strategii similare pentru menținerea religiilor și a bisericilor, dar și a restricțiilor asupra activității și influenței lor. Cea mai importantă strategie a fost efortul conștient de creare și perpetuare a unei crescînde inegalități de șanse între ideologiile religioase și cele seculare, avînd marxismul ca principal competitor între aceste ideologii. Domeniul unde acest fapt a reieșit clar a fost învățămîntul superior. Multe dintre cursuri erau consacrate instruirii obligatorii în marxism (cu explicația că aceasta era „singura ideologie științifică”). Nu se acorda nici o șansă difuzării ideilor religioase (pretinzîndu-se că ele reprezintă idei false și că, fiind o pseudo-știință, nu își au locul în programa universitară). La fel, în învățămîntul primar și secundar, toate materiile, și în principal cele umane, erau predate în spiritul marxismului, iar profesorii care își declarau în timpul cursurilor convingerile religioase personale erau stigmatizați. Mass-media era și ea ideologizată; ideilor religioase nu li se acorda decît foarte puțin spațiu, dacă nu erau de-a dreptul excluse. Publicarea de literatură religioasă era sever restricționată. În unele țări, ca de pildă fosta Uniune Sovietică, Biblia era o raritate, și nu putea fi obținută pe căi legale.

În toate țările socialiste prejudecățile religioase au culminat odată cu instaurarea inegalității șanselor. Școlile au fost naționalizate la sfîrșitul anilor '40 (în Uniunea Sovietică chiar mai devreme), în cele mai fericite cazuri păstrîndu-se totuși cîteva școli confesionale. În cele mai multe țări, cultele religioase au fost dizolvate, iar comunitățile religioase au fost declarate ilegale. Activitățile sociale ale bisericilor au fost fie eliminate, fie li s-au impus restricții drastice: maicile nu îi mai puteau îngriji bolnavi, iar preoților le era interzis să mai aducă alinare deținuților. Serviciul religios a fost desființat din cadrul armatei, făcînd astfel serviciul militar național încă și mai împovăraător. Aceste măsuri erau inumane deoarece, în virtutea convingerilor lor, maicile ofereau cea mai bună îngrijire medicală, iar preoții le ofereau soldaților cele mai bune mijloace de rezistență la presiunile serviciului și le dădeau deținuților cele mai puternice motivații pentru a se reabilita. În același timp, în toate țările socialiste bisericile și-au pierdut autonomia tradițională. Au fost create Departamentele de Stat pentru Religie pentru a se controla activitățile financiare și ideologice ale bisericii și pentru a o influența, iar uneori pentru a dicta numirile din ierarhia bisericească.

Această politică generală referitoare la religie și la biserică caracteriza, într-o măsură mai mare sau mai mică, toate țările socialiste, deși acuitatea atitudinii anti-religioase a fluctuat de-a lungul timpului.³ Totuși, în acest cadru general, au existat diferențe fundamentale între dictaturile dure și cele blînde. Situația religiei și a bisericii a fost insuportabilă în dictaturile dure. Liderii bisericii erau deseori persecutați și condamnați în cadrul unor procese înscenate. Credincioșii erau priviți ca cetățeni de rangul doi, a căror poziție și avansare în ierarhia

socială erau influențate extrem de negativ de convingerile lor religioase. Într-adevăr, în dogmatica eră stalinistă, Jzhov și Berja au dus pînă la capăt un adevărat genocid împotriva credincioșilor.⁴ O parte organică a politicii țărilor socialiste referitoare la biserică și religii a constituit-o încercarea de a corupe anumiți conducători ai bisericii și de a-i atrage de partea regimului. Această strategie a avut succes cu deosebire în unele state estice și balcanice, de exemplu în Uniunea Sovietică, România și parțial în Bulgaria. Mai mult, în România și în Bulgaria o povară suplimentară a constituit-o eliminarea sau contopirea anumitor biserici. În Uniunea Sovietică și în România, Biserica Greco-Catolică a încetat să existe timp de zeci de ani, sau a fost încorporată în Biserica Ortodoxă.⁵

În asemenea condiții, poziția liderilor diferitelor biserici a devenit extrem de dificilă. Pe de o parte, ei trebuiau să asigure supraviețuirea bisericii și a religiei lor și să îi întărească pe enoriași în credință. Pe de altă parte, ei trebuiau să-și îndeplinească îndatoririle clericale, care, în astfel de circumstanțe, implicau un anumit grad de cooperare cu sistemul comunist, trebuind să-și păstreze totodată o anumită independență față de sistem. În perioada socialistă, dar mai ales după prăbușirea acestui regim, a fost intens dezbătut gradul pînă la care era acceptabilă colaborarea bisericii cu statul precum și momentul în care o astfel de colaborare devenea o abdicare voluntară de la interesele fundamentale ale bisericii și religiei.

Aceste îndelungate limitări ale libertății religioase nu au avut totuși efectul scontat de regimul comunist. Cea mai mare parte a societății din majoritatea acestor țări nu a acceptat restricțiile impuse în mod curent libertății religioase. Mai mult, dată fiind lipsa de legitimitate politică și economică a sistemului comunist, oamenii au devenit tot mai sceptici în privința doctrinei marxiste, inclusiv în privința perspectivei acesteia asupra religiei. Societatea socialistă nu a devenit atee. Studii efectuate după 1989 demonstrează că în perioada socialistă numai o parte foarte mică a societății era atee în mod conștient. (S-a înregistrat, totuși, o laicizare crescîndă întrucît în prezent un număr semnificativ de persoane nu aparțin nici unui cult, cu toate că susțin fie că cred în Dumnezeu, fie că sînt agnostice.) În consecință, în dictaturile blînde au existat cu mult înainte de 1989 — de fapt, deja de la sfîrșitul anilor 1970 și în timpul anilor 1980 — voci care cereau plasarea bisericii și a politicii religioase într-o nouă perspectivă, cu scopul de a diminua sau elimina limitările impuse libertății religioase. Polonia a constituit o excepție deoarece Biserica Catolică și-a păstrat aici o asemenea influență încît cuvîntul și acțiunile sale s-au repercutat asupra poziției societății poloneze; forțele de opoziție și-au găsit în mare măsură adăpost în biserică. În alte țări s-a considerat că, de vreme ce biserica are și un rol pozitiv, colaborarea ei ar fi necesară soluționării unor probleme sociale sau de alt tip, organizîndu-se un dialog din care ar fi urmat să se discearnă valorile morale comune statului și bisericii. Toate acestea au contribuit la erodarea sistemului comunist și la pregătirea unei noi ere a libertății religioase.

Situația prezentă

În 1989 sistemul comunist a suferit un colaps în lanț în țările Europei de Est, urmat de prăbușirea, doi ani mai tîrziu, a Uniunii Sovietice. Forma pe care a luat-o revoluția a avut mai puțină importanță — fie de „catifea”, ca în Cehoslovacia, sau pașnică, ca în Ungaria, sau armată, ca în România. Rezultatul final a fost realizarea unei democrații pluraliste, în care democrația parlamentară multipartită a fost cîștigată prin alegeri în esență libere. Această nouă democrație a schimbat în mod dramatic relația dintre stat și lege. În timp ce în sistemul anterior legea funcționase ca mijloc de exercitare a puterii, noile regimuri și-au propus crearea unui stat a cărui funcționare să fie conformă legii, în sensul noțiunii europene de stat de drept. Această democrație nouă a adus schimbări fundamentale și în relația dintre stat și cetățeni. În timp ce în societatea anterioară cetățenii erau subordonați puterii statului și serveau scopurilor sale totalitare — drepturile lor fiind privite doar ca favoruri din partea statului îngăduitor — noua societate urma să fie modelată în spiritul societății civice cu un cadru

legal fundamentat pe drepturile omului, inclusiv pe cele politice și civice. Fără aceste drepturi esențiale, precum dreptul de asociere sau libertatea de expresie, nu poate fi concepută nici o democrație.

Această transformare politică a Europei de Est a atras după sine o schimbare dramatică a statutului drepturilor omului. Aceștia li s-a acordat locul central în cadrul constituțiilor, noi sau radical transformate, ale națiunilor Europei de Est. Potrivit standardelor Națiunilor Unite sau celor ale Convenției Europene a Drepturilor Omului, în secțiunile referitoare la drepturi din aceste constituții au fost incluse dreptul de liberă deplasare și cel de a acționa statul în judecată. Drepturile omului au fost recunoscute nu numai formal, ca simple vorbe, ci au câștigat o relevanță juridică reală. Această nouă accepție conferită drepturilor omului caracterizează acele țări est-europene care, deși nu fără unele contradicții, s-au angajat deplin pe drumul democratizării. Există desigur și excepții în țările angajate în război, sau în acele părți ale unor țări în care drepturile omului au fost subordonate demersurilor naționaliste și obținerii victoriei în conflictele curente.

Trebuie subliniat că această renaștere a drepturilor omului în Europa de Est nu este deocamdată completă. Asimilarea în întregime a normelor drepturilor omului va fi un proces lung care s-a derulat și se va derula în continuare în condiții extrem de dificile. Noile regimuri politice trebuie să-și metamorfozeze economiile prin trecerea de la un sistem economic centralizat total compromis la o economie de piață. În același timp, ele trebuie să-și transforme întregul sistem politic și juridic, fapt care a ridicat mai multe întrebări esențiale. Să menționăm doar una dintre ele:

În majoritatea statelor, transformarea democratică a cauzat o înrăutățire a condițiilor și nivelului de trai pentru o parte semnificativă a populației, și acest fapt a provocat tensiuni sociale importante. În termenii drepturilor omului, aceasta înseamnă că drepturile economice și sociale au fost respectate mai puțin decât înainte. De exemplu, șomajul a crescut semnificativ. Nici în alte domenii progresul nu este prea vizibil. În pofida noului instalatului pluralism, în mai multe țări partidele politice aflate la putere au încercat să controleze presa electronică pentru a-și atinge propriile scopuri politice. Totuși, aceasta nu schimbă starea de fapt generală, și anume că au avut loc în Europa de Est schimbări pozitive fundamentale în ce privește drepturile omului.

Schimbările din cadrul sistemului politic au adus cu sine și o mai mare libertate religioasă în Europa de Est. Noile regimuri politice au considerat că limitarea libertăților religioase impusă de statul socialist este incompatibilă cu democrația. Astfel, aceste limitări au fost eliminate fie imediat, fie treptat, și a fost totodată introdusă în constituții protecția generală a religiei. În același timp, întrucât restrângerea libertății religioase fusese legalizată de regimul comunist — cum ar fi desființarea unor ordine religioase, naționalizarea școlilor, înființarea Departamentului de Stat pentru Probleme Religioase și impunerea de reglementări organizațiilor religioase — multe țări est-europene au considerat necesară suplimentarea protecției constituționale prin legi specifice privind libertatea religioasă, în conformitate cu documentele referitoare la drepturile omului elaborate de Națiunile Unite și Convenția Europeană a Drepturilor Omului.

Două acte normative votate de Parlamentul Ungariei în 1990 și 1991 au o valoare reprezentativă pentru modelul legislativ al celorlalte țări est-europene. Articolul IV al legii din 1990 tăgăduiește explicit rolul social negativ pe care îl atribuiseră marxismul bisericii și religiei vreme de patruzeci de ani. Introducerea acestui articol statuează bisericele din Ungaria drept „*factors extrem de importanți ai societății, purtători de valori și modelatori ai comunității, jucând un rol esențial în cultură, educație și învățământ, în dezvoltarea conștiinței sociale, a celei privind sănătatea, precum și a celei naționale*”. În consecință, Republica Ungară nu numai că tolerează, dar și protejează și promovează prin lege activitatea bisericii. Legea specifică faptul că bisericele pot fi implicate în orice activitate care nu constituie apanajul

exclusiv al statului, și menționează domeniile în care este în mod special binevenită activitatea bisericii. Sînt detaliate mai ales activitățile oficialilor bisericii în închisori și spitale. Toate acestea înlesnesc reînființarea uniunilor și organizațiilor bisericești. Limitările legii sînt doar cele cuprinse în reglementările generale privind înființarea de asociații. (Merită menționat că activitatea ordinelor religioase fusese reglementată cu un an înainte prin Legea XVII din 1989.)

Articolul 16 al legii din 1990 era și el o reacție la situația anterioară, menționînd că nu poate fi înființată nici o organizație care să supravegheze activitatea bisericii, ceea ce constituie o garanție legală fundamentală pentru autonomia bisericii. Dacă regimul precedent nu reușise să ofere cetățenilor nici o garanție legală în cazurile în care le era încălcată libertatea religioasă, în schimb Legea IV din 1990 afirmă clar că cei care limitează prin forță sau amenințare practicarea religiei sînt pasibili de pedeapsa cu închisoare pînă la trei ani.

Elaborarea și aplicarea Legii IV din 1990 oferă cadrul legal necesar restaurării libertății religioase în Ungaria. Însă, deoarece în perioada precedentă biserica fusese privată de baza ei economică, de proprietăți și școli, a fost necesară elaborarea unei legi distincte care să reglementeze condițiile materiale necesare pentru ca biserica, liberă și neîngrădită, să-și desfășoare activitățile specifice. În acest scop, a fost elaborată Legea XXXV din 1991 privind stabilirea proprietății asupra averilor bisericești. Această lege recunoaște faptul că biserica a suferit în trecut de pe urma diferitor încălcări ale legii, care trebuie remediate. Legea este axată pe condițiile obiective necesare activității bisericii și asupra necesității de a-i garanta posesiunile. Legea nu se referă la simpla și imediata restituire a proprietăților bisericești confiscate în timpul celor patru decenii. Astfel de proprietăți fuseseră deseori date în folosință ca spațiu pentru universități sau cămine pentru studenți, și imediata lor înapoiere ar fi putut crea tensiuni sociale. (Într-adevăr, pînă acum nu a fost returnată nici o proprietate funciară mai întinsă care anterior fusese deținută de biserică, nici în Ungaria și nici în vreo altă țară est-europeană.) Legea se referă la obligativitatea restituirii în termen de 10 ani a clădirilor deținute anterior de biserică— fie clădirea ca atare, fie alocarea de resurse suficiente pentru construirea altei clădiri. În Ungaria și în alte părți din regiune, fostul Departament de Stat al Religiei care impusese restricții bisericii a fost înlocuit cu comisii care nu controlează biserica, ci administrează relația stat/biserică. Aceste comisii sînt conduse în Ungaria de secretari de stat, iar una din îndatoririle lor a fost să pună problema condițiilor și termenului de înapoiere a fostelor proprietăți bisericești, în colaborare cu biserica și cu administrațiile publice locale.

Exemplul ungar demonstrează cît de complicată poate fi returnarea proprietății bisericești. După schimbarea politică, între 1990 și 1994 a fost la putere un guvern conservator național-creștin. Oficialii acestuia au pus accent pe restituirea proprietăților bisericești. În ciuda acestui fapt, conform unor date din 1993, au fost înapoiate doar un procent de 2,5% din totalul proprietăților imobiliare, — doar 150 de proprietăți din totalul de 6000 de bunuri solicitate. În timp ce în 1948 60% din școlile elementare erau deținute de biserică, astăzi ele reprezintă doar 2%.⁶

Situația nu este cu mult mai bună nici în celelalte țări est-europene. În Bulgaria, de exemplu, la trei ani după schimbarea politică, există o lege referitoare la restituirea proprietății bisericești, însă nu au fost hotărîte încă reglementările privind implementarea acestei legi. Republica Cehă și Slovacia nu au o lege privitoare la acest subiect. Procesul de restituire a clădirilor Bisericii Greco-Catolice este la fel de lent în Rusia și România. În România poate fi întîlnită o situație aparte: în lipsa bisericilor, majoritatea slujbelor greco-catolice sînt oficiate în aer liber.⁷

Situația este întrucîtva mai bună în cazurile în care bisericile nu trebuie returnate de către un cult altuia (în exemplul precedent, cultului greco-catolic), ci îi revine statului datoria de a restitui bunurile naționalizate în anii persecuției religioase. Acest proces a fost accelerat

după 1989. În Rusia, de pildă, în 1990 Departamentul de Stat al Religiei, încă în funcțiune la acea dată, a dispus restituirea a aproximativ 1000 de biserici; un astfel de gest a fost socotit o mare reușită la acea vreme. Conform unor studii efectuate în 1991, au fost înapoiate 4500 de biserici, mai ales cultului ortodox.⁸

Deși înapoierea bisericilor nu poate fi decît binevenită, ea nu constituie decît o parte a premiselor liberei exercitări a libertății religioase. Aproape în toate țările est-europene (poate cu excepția Poloniei) se face simțită o criză acută de preoți. E ușor de înțeles că, dacă libertatea religioasă a fost sever limitată, iar biserica și religia au fost prezentate ca instituții cu influență socială negativă, popularitatea carierei preoțești a scăzut considerabil întrucît în asemenea condiții faptul de a fi preot implica sacrificii deosebite. Un aspect interesant este acela că în unele țări baltice a scăzut numărul celor care doresc să urmeze o carieră bisericească pentru că în trecut aceasta era folosită de către unele persoane doar pentru a se sustrage serviciului militar obligatoriu. În Bulgaria preoții nu erau formați decît în străinătate, nicidecum în interiorul țării.

Nu e vorba în Europa de Est numai de o criză de preoți, ci și de o criză de profesori de religie hirotonisiți. Școlile restituite bisericii au nevoie de profesori bine pregătiți, dar în ciuda reabilitării cultelor, nu există suficienți profesori disponibili. Se fac eforturi pentru remedierea acestei situații prin cooptarea în învățămîntul religios a unor profesori care nu sînt preoți, dar care sînt devotați bisericii. În același timp, numărul studenților care se pregătesc pentru a deveni profesori de religie hirotonisiți este în creștere.

Deși instituirea unei libertăți religioase reale, constituționale și statutare în Europa de Est a schimbat relația dintre stat și biserică și a eliminat aproape în totalitate controlul, patronajul și imixtiunea statului în problemele bisericii, rămîn încă destule vestigii ale ordinii anterioare. De exemplu, în mai 1992 guvernul bulgar a anunțat un „război” împotriva Bisericii Ortodoxe Bulgare eliberîndu-l din funcție pe patriarhul ales în mod legal și dizolvînd Sfîntul Sinod. Concomitent, Departamentul pentru Probleme Religioase a instalat un pseudo-sinod și a numit patru episcopi care să țină locul patriarhului. Această măsură a fost justificată ca făcînd parte dintr-o așa-zisă „decomunizare” a Bulgariei. Motivul real era însă acela că Biserica Ortodoxă Bulgară era divizată intern, iar cei care își doreau conducerea au încercat să-și atingă scopul prin mijloace de natură politică. Bineînțeles, rămîne întrebarea în ce măsură putuse patriarhul să mențină Biserica Ortodoxă în socialism și în ce măsură colaborase cu regimul socialist. Însă, fără îndoială, un stat democratic nu are dreptul să se amestece în treburile bisericii într-o asemenea manieră. Dezbaterile cu privire la numirile în ierarhia bisericească și la disciplina interioară trebuie hotărîte autonom, în interiorul bisericii, fără nici un amestec din partea statului.⁹

Cîteva probleme teoretice ale libertății religioase

Potrivit literaturii drepturilor omului, cel puțin două condiții esențiale sînt necesare pentru instaurarea libertății religioase: (1) separarea dintre stat și biserică; și (2) așa-numita neutralitate ideologică a statului.

Separarea clară dintre stat și biserică este o invenție americană. Primul amendament la Constituția Statelor Unite, ratificat în 1791, conținea ideea fundamentală că statul este obligat să garanteze libera exercitare a religiei, și în același timp că îi este interzis să instaureze o religie națională. Statul și biserica urmau așadar să fie separate. Această idee nu a apărut într-o țară cu tradiții laice, ci într-o societate care a rămas religioasă pînă astăzi și unde separarea dintre stat și biserică a fost considerată utilă și înțeleaptă în interesul ambelor părți. Fundamentul acestui principiu constă în faptul că statul și diferitele religii îndeplinesc funcții sociale diferite care, dacă ar fi fuzionate, ar dăuna amîndurora. Hugo Black, de la Curtea Supremă a Statelor Unite, este de părere că unificarea statului și bisericii ar duce la distrugerea statului și degradarea bisericii.¹⁰ La fel, H. Woben notează în lucrarea sa despre

dreptul bisericesc că „*statul și biserica sînt două entități independente, sînt realități care nu pot fi deduse una din cealaltă*”.¹¹

Dar, dat fiind faptul că statul și religiile există în aceeași societate, în anumite condiții istorice este firesc să se fi păstrat anumite relații între cele două părți, chiar dacă fundamental separate. Deoarece religiile acționează în numeroase sfere ale societății, acestea pot fi controlate de stat. Apare, în consecință, următoarea întrebare: ce condiții trebuie satisfăcute pentru a susține principiul și practica separării consecvente dintre stat și biserică? În general, răspunsul la această întrebare este neutralitatea statului față de religie, prin înscrierea religiei în sfera autonomiei și a liberei alegeri.¹² Statul nu poate impune privilegii sau dezavantaje nici unei religii.¹³

Conform dreptului constituțional german, prin neutralitate se înțelege faptul că statul nu se identifică cu nici una dintre culte, nu se amestecă în activitatea acestora și nu asigură privilegii pentru nici una din ele.¹⁴ Totuși, în practică pot apărea multe probleme concrete legate de legislația unei anume țări, mai ales dacă e vorba de o respectare riguroasă a principiului neutralității. Curtea Supremă a Statelor Unite a elaborat în 1971 așa-numitul test „Lemon” pentru a se putea stabili dacă o lege este în spiritul neutralității. O lege sau o politică competitivă trebuie să întrunească trei condiții pentru a fi conformă Constituției: (1) legislația trebuie să aibă o finalitate laică; (2) ea nu trebuie să avantajeze nici o religie sau să interzică practicarea vreuneia anume; (3) nu trebuie să existe nici o complicație între stat și biserică.¹⁵ Mulți autori susțin că o asemenea neutralitate ideologică a statului nu înseamnă indiferență. La fel, în interpretarea libertății religioase din Germania, ei subliniază faptul că statul nu poate trata biserica într-o manieră dezavantajoasă în raport cu orice alte instituții ce beneficiază de suport statal, cum ar fi de pildă federațiile sportive.¹⁶

Comparînd aceste definiții ale neutralității, este imediat evident că în formularea lor ele sînt preponderent negative; fiecare definiție menționează ce nu trebuie să facă statul pentru a rămîne neutru. Pe acest considerent, se poate concepe atitudinea statului ca eliminînd orice fel de legătură cu biserica. Această atitudine ar însemna că statul le permite acestor organizații să existe în funcție de resursele lor, după posibilitățile proprii, indiferent de evaluarea rolului lor social. Considerăm că această atitudine ar fi acceptabilă ca o interpretare specială a neutralității, dar în mod sigur nu poate fi privită ca singura interpretare posibilă. Din această perspectivă, neutralitatea înseamnă indiferență.

Totuși, ar fi nepotrivit ca un stat democratic să fie indiferent față de religie. Neutralitatea religioasă este diferită de acel tip de neutralitate caracteristică unei țări neutre în timpul războiului. În caz de război, neutralitatea înseamnă într-adevăr că un anume stat trebuie să se mențină la distanță de părțile implicate: nu trebuie să ajute sau să sprijine nici una dintre părți. Dar relația dintre culte și organizațiile statale laice nu este una conflictuală, de război. Pentru statul democratic, nu constituie o violare a libertății religioase susținerea rolului pozitiv al cultelor și religiilor în societate. Din acest motiv, recunoașterea pozitivă a bisericii, stabilită prin introducerea articolului IV al Legii din 1990 este, în opinia noastră, compatibilă cu principiul libertății religioase. Dacă aceeași lege ar trata în mod diferit organizațiile nereligioase, ar deveni suspectă, deoarece ar duce la discriminări.

În conformitate cu principiul neutralității, un stat democratic poate să ofere anumite modalități de sprijin bisericilor. Un stat democratic are multe îndatoriri în rezolvarea cărora poate apela justificat la activitatea bisericilor în calitate de parteneri. Cultura, educația și sănătatea de exemplu sînt domenii care, cel puțin în Europa, au avut și vor avea structurile de bază întemeiate pe ajutorul statului dar și pe cel al bisericii. În perspectiva statului, aceste domenii au — în termenii testului „Lemon” — funcții laice, iar statul poate sprijini bisericile care ajută la înlesnirea activității lor. Un asemenea ajutor este compatibil cu principiul neutralității statului doar în cazul în care el nu face diferențieri între culte în acordarea

sprijinului său. Dacă se acordă sprijin, atunci el trebuie acordat fără discriminări tuturor cultelor.

Apare foarte des întrebarea dacă un stat democratic poate păstra sau retrage, conform principiului neutralității și libertății religioase, sprijinul său așa-numitelor „culte distructive din punct de vedere social”, cele care se îndepărtează de moralitatea publică acceptată de majoritatea populației. De exemplu, în 1993, Parlamentul ungar a ratificat o rezoluție susținând că Legea IV din 1990 trebuie amendată în acest sens. În același timp, a fost retras sprijinul acordat pentru patru mici culte care au fost considerate „distructive”. Această politică pare conformă dreptului internațional în aria drepturilor omului, inclusiv Convenției Europene a Drepturilor Omului. Dacă libertatea conștiinței este protejată de dreptul internațional la modul absolut, activităților religioase în schimb li se pot impune limitări pentru a se proteja ordinea publică, securitatea, sănătatea sau moralitatea. Astfel, se susține că proiectul legii din 1993 din Ungaria nu trebuie perceput ca o limitare, ci ca o extindere a libertății religioase. Retragerea sprijinului acordat cultelor „distructive” se întemeiază, mai întâi de toate, pe ideea că activitatea acestor culte contravine moralității publice. Alte țări au avut poziții identice în această problemă. De exemplu, în 1960 Curtea Constituțională a Republicii Federale Germane a afirmat în legătură cu un caz concret că pot fi apărate și sprijinite acele culte care de-a lungul istoriei lor au îmbrățișat o moralitate generală și comună.¹⁷ Totuși, practica altor țări europene demonstrează că în general *libertatea religioasă nu este limitată după criteriul moralității publice*. Bineînțeles problema s-ar pune diferit dacă activitatea cultelor sau a membrilor lor ar încălca legea. Legile reprezintă în sine limitări ale drepturilor omului, inclusiv ale libertății religioase.

Există o amplă justificare teoretică a acestei practici europene generale. De exemplu, van Dijk și van't Hoop afirmă în lucrarea lor despre Convenția Europeană a Drepturilor Omului că, de fapt, clauza „moralității publice” nu poate fi folosită pentru a limita libertatea religioasă, pentru că moralitatea publică reprezintă un criteriu prea ambiguu și relativ din punct de vedere istoric.¹⁸ Într-adevăr, istoria majorității religiilor lumii demonstrează că, la apariția lor, ele au proclamat principii morale semnificativ diferite de moralitatea epocii respective. Să luăm, de pildă, apariția mai întâi a creștinismului și mai apoi cea a protestantismului în Europa. Gábor Kardos adoptă o poziție similară cu van Dijk și van't Hoop. El subliniază faptul că paragraful 9 al Convenției Europene a Drepturilor Omului, care se referă la libertatea religioasă, nu reușește să delimiteze un model pentru ceea ce ar constitui moralitatea publică; și nici (2) condițiile ce ar trebui îndeplinite de comunitățile religioase în scopul înregistrării lor oficiale de către stat.¹⁹

Din toate acestea se poate concluziona că în spiritul libertății religioase, dacă statul oferă sprijin cultelor, acesta trebuie acordat fără discriminare.

Egalitatea și inegalitatea șanselor

O altă problemă teoretică des întâlnită este dacă libertatea religioasă presupune o *relativă egalitate a șanselor pentru religie, și dacă da, în ce măsură*. Egalitatea statutară presupune o egalitate de șanse pentru religie? Cum și prin ce mijloace pot fi eliminate inegalitățile rezultate din trecut?

Teoretic, în această problemă pot fi construite cel puțin *două modele*. Primul model susține că, dacă ultimii 40 de ani au fost potrivnici religiei, trebuie acum să existe o compensație pentru a se elimina inegalitățile pe care ea le-a suferit. „Compensația” se poate realiza numai dacă bisericile vor obține în prezent și în viitor un sprijin cu mult mai mare decât cel care le fusese permis de către ideologia materialistă. O manifestare concretă a acestei idei a fost efortul de *introducerea a educației religioase în regim de obligativitate* întrucât doar astfel se va remedia ceea ce a lipsit în ultimii zeci de ani, restabilindu-se echilibrul. Celălalt

model respinge ideea compensării; el este o pledoarie pentru intrarea în normalitate a stării de fapt, fără a se favoriza acum ceea ce a fost defavorizat în trecut.

Problema care persistă este cea a asigurării de șanse egale pentru biserici, în condițiile în care bunurile lor au fost confiscate, școlile lor naționalizate, iar capacitățile intelectuale reduse în ultimii 40 de ani. Altfel spus, ordinea nefirească a lucrurilor poate fi corectată prin dezasamblarea și apoi refacerea ei corectă.

Însă, vorbind despre dorita egalitate a șanselor, trebuie luat în seamă un alt factor interesant. Odată cu schimbarea politică din Europa de Est, ideilor religioase nu li se mai opune nici un rival anti-religios organizat. Schimbarea sistemului a transformat în modul cel mai radical relația dintre ideile religioase și marxism prin eliminarea predării obligatorii a marxismului — nu doar la nivel universitar, ci la toate nivelele. În prezent, marxismul nu mai are o formă organizată și nu mai este, în fapt, un rival real al religiei — cel puțin dacă se ignoră felul în care încă mai gîndesc oamenii.

Acest lucru trebuie accentuat, pentru că unele culte, — considerînd că „cei care nu sînt cu noi sînt împotriva noastră” — văd statul ca pe un rival al bisericii, chiar și în cazurile cînd statul este neutru față de religie. Aceste culte în mod special văd școlile de stat ca rivale ale școlilor religioase, pentru că ele identifică școala de stat actuală, neutră din punct de vedere ideologic, cu fosta școală aservită ideologic. Într-un articol al săptămînalului catolic **Omul nou**, intitulat *Nu trebuie să fie neutră în nici o circumstanță*, autorul notează:

„În legătură cu școala din Sari (un mic sat ungar) am auzit termenul «neutră din punct de vedere ideologic» cu multe ocazii. De fapt, acest termen este definiția fostei școli comuniste atee. Din acest motiv, trebuie să avertizăm că cei care vor cere în viitor asemenea școli neutre doresc menținerea structurilor de învățămînt comuniste, atee. Aceasta nu ar constitui o problemă în sine dacă această menținere s-ar dovedi necesară, însă ar trebui să i se spună pe nume — și nimeni nu ar trebui să inducă ideea că școala catolică ar reprezenta un soi de extremă în contrast cu blînda, inocenta și «obiectivă» școală.”²⁰

Deși nu sîntem de acord cu acest tip de raționament, el conține un sîmbure de adevăr. Odată cu eliminarea marxismului, învățătura școlilor bisericești nu mai are decît un singur rival, și anume ceea ce se predă în școlile de stat. Deși școlile de stat au renunțat la atitudinea anti-bisericească și anti-religioasă, demersul lor este unul pluralist, care prezintă diferite ideologii fără a susține în mod special vreuna din ele. Această atitudine diferă de spiritul școlilor bisericești, monist și atașat unei ideologii definite. Așadar aici există într-adevăr o anume tensiune care poate provoca probleme profesorilor școlilor de stat care sînt atașați unei anume religii, dar cărora li se cere să mențină o ideologie pluralistă în instituția de stat.

În plus, deși fostul sistem politic nu a reușit convertirea majorității populației la ideologia ateistă, structura sa educațională disproporționată și distorsionată a lăsat prea puțin loc învățăturii autentice și istoriei cultelor și a religiilor. Astfel, sînt necesare schimbări de bază pentru crearea unei egalități de șanse pentru religie. Din această cauză, este de înțeles, psihologic vorbind, strădania cultelor de a-și spori numărul membrilor, de a răspîndi informații despre credința și istoria lor, și de a umple astfel, treptat, golurile din înțelegerea populației cu privire la religie.

Din toate acestea decurge ideea că realizarea libertății religioase în cel mai larg sens posibil ar necesita răspîndirea intensă de cunoștințe referitoare la alternativele religioase, mai ales în instituțiile de învățămînt public. De asemenea, aceasta ar necesita din partea statului acordarea unui sprijin suficient instituțiilor bisericești pentru a le reabilita și pentru a le asigura o funcționare adecvată. Acest fapt este real, chiar dacă religia și cultele nu se mai confruntă cu un adversar anti-religios organizat. (Paradoxal este că și regimul politic precedent fusese nevoit să acorde sprijin statal bisericilor, dincolo de nevoile lor imediate, pentru a evita intrarea activității bisericești într-o situație imposibilă.)

În același timp, sprijinirea cultelor de către stat nu este soluția ideală pentru dobândirea libertății religioase, mai ales atunci când acest ajutor este necesar nu doar ca urmare a sărăcirii bisericilor în istoria recentă, ci chiar și atunci când ele îndeplinesc funcții publice pe care statul ar trebui să le sprijine chiar dacă nu ar fi îndeplinite de instituții bisericești. Chiar dacă sprijinul statului ia forma compensației istorice, el creează, inevitabil relații inegale între stat și biserici. O lecție a istoriei este că, de la începutul patronajului artelor, artiștii care primeau bani — fie de la stat, fie de la indivizi particulari — au fost obligați să satisfacă anumite comenzi în schimbul acestui ajutor financiar. Și chiar dacă relația dintre stat și biserică este fundamental diferită de cea referitoare la artiști, există în principiu posibilitatea ca statul să impună unele cerințe și condiții în schimbul ajutorului acordat bisericilor. Există o contradicție inevitabilă între sprijinul acordat de stat religiei și autonomia religioasă.

În prezent nu există soluție ideală pentru realizarea libertății religioase în Europa de Est. Atât politicile de sprijinire cât și cele de nesprijinire a bisericilor de către stat își au neajunsurile lor. Din acest motiv fiecare țară în parte a acționat, fie și numai implicit, pe baza principiului alegerii „răului cel mai mic”. Luând în considerare circumstanțele istorice, unele țări au adoptat politici de neimplicare, altele au optat pentru acordarea de sprijin. Instructiv pentru națiunile Europei de Est este faptul că aceste două modele nu sînt considerate a se exclude reciproc, cel puțin în Statele Unite și în Europa. State care au adoptat principiul neajutorării au făcut totuși concesii în direcția opusă, iar state care acordă ajutor au luat în considerare echilibrarea acestui ajutor cu nevoia de a proteja autonomia bisericească.

Două modele privind libertatea religioasă și suportul statal în Europa

În Europa predomină două modele ale libertății religioase și a sprijinului acordat religiei de către stat.

Primul model s-a dezvoltat în Germania și a fost preluat, cu unele modificări, și de alte țări europene. În Germania, bisericile beneficiază de sprijinul statului pentru activitățile lor ca o compensare pentru bunurile bisericești expropriate. Totuși, în general activitățile bisericilor nu depind de acest sprijin, ci de donațiile membrilor lor și de taxele bisericești, pe care le colectează statul în cazul bisericilor mai importante. Această practică a taxei bisericești este însă criticată de mulți, care susțin că prin aceasta statul discriminează nejustificat bisericile de o mai mică importanță și pe cei care nu aparțin unei biserici. Sîntem de acord cu acest raționament, deși nu trebuie neglijat faptul că orice persoană are dreptul să părăsească biserica, și să se sustragă astfel de la plățirea taxei bisericești. În Germania, sprijinul acordat bisericii include și educația religioasă obligatorie. Profesorii de religie se numără printre cadrele didactice ale statului. Nota la educația religioasă este inclusă în diploma școlară. De asemenea, rugăciunile sînt permise în școli. În anumite ocazii, de exemplu la declararea venitului personal sau la internarea în spital se poate cere menționarea apartenenței religioase a persoanelor.

Al doilea model, ilustrat de practica ungară, este fundamental diferit. Educația religioasă nu este obligatorie în Ungaria. Este interzisă prin lege cererea de informații cu privire la apartenența religioasă. Profesorii de religie nu sînt membri ai grupului profesoral statal. Nu sînt permise rugăciunile în școli. Taxele bisericești nu pot fi impuse asemenea taxelor de stat.

Se ridică întrebarea dacă toate aceste măsuri respectă libertatea religioasă. În ceea ce privește prima parte a întrebării, există referințe în practica Comitetului European pentru Drepturile Omului și a Curții Europene pentru Drepturile Omului. În mod surprinzător, aceste organizații ale Consiliului Europei nu consideră practica din Germania și din alte țări o violare a libertății religioase, pentru că aceste politici sînt supuse unor limitări inerente. Educația religioasă nu este obligatorie în Germania în același fel în care era în Ungaria și în țările vecine înainte de cel de al doilea război mondial. Părinții au dreptul de a cere scutirea copiilor

de educația religioasă, iar copiii peste 14 ani pot face acest lucru în propriul nume. La fel, oricine poate refuza să-și declare apartenența religioasă sau să participe la rugăciuni publice.

Interpretarea Consiliului Europei cu privire la viabilitatea practicii germane relevă atât părți pozitive cât și negative. Pe de o parte există, într-adevăr, o diferență fundamentală între acele reglementări care fac absolut obligatorie participarea la educația religioasă și cele care permit sustragerea de la o asemenea participare, oferind astfel un grad important de liberă alegere. Această libertate poate fi justificat interpretată ca un minimum al libertății religioase, și în acest context, interpretarea Consiliului Europei este acceptabilă, mai ales având în vedere condițiile istorice ale Germaniei.

În același timp însă, ar fi incorectă conceperea modelului german ca pe un prototip de libertate religioasă. Modelul german urmează cerințele minimale ale libertății religioase, dar acest model poate fi criticat în mod justificat din punctul de vedere al egalității șanselor. Practica educației religioase obligatorii exprimă o judecată a unei valori sociale conform căreia cetățeanul german obișnuit ar dori ca copilul său să facă parte dintr-un sistem educațional religios obligatoriu. Însă planează îndoiala asupra faptului dacă nu cumva părinții cu atitudini opuse vor fi percepuți, chiar dacă neoficial, ca devianți, meritând în consecință dezavantaje semnificative. În mod realist, aceasta ar putea duce la violarea libertății religioase, pentru că mulți părinți și-ar putea încuraja copiii să participe la educația religioasă pentru a evita excluderea din comunitate și eventualele dezavantaje. Astfel, acești părinți sînt nevoiți să se bazeze pe alte considerații decît pe convingerile proprii, și să se supună unor presiuni sociale neoficiale. Considerăm că aceasta contravine anumitor cerințe ale libertății religioase, pentru că libertatea religioasă implică indispensabil respectul pentru convingerile celor care nu se identifică cu părerile majorității sau cu religia dominantă, subscriind unor religii minoritare.

După cum practica germană satisface standardele de libertate religioasă, la fel e și cazul practicii unghare, deși fundamental diferită. Diferențele dintre aceste două sisteme pot fi exprimate parțial în baza experienței istorice a Ungariei (și a altor țări est-europene) în timpul epocii socialiste a controlului statal excesiv. Populația unghară are o cu totul altă atitudine asupra educației religioase obligatorii. Nu dețin date referitoare la situația din Germania, însă dețin rezultatele unor anchete unghare. În 1991, doar 16%, iar în 1992 doar 18% din populația unghară era de acord ca educația religioasă să fie obligatorie pentru fiecare copil. Marea majoritate — în 1991, 78%, iar în 1992, 73,5% — nu erau de acord cu educația religioasă obligatorie.²¹ (Este semnificativă diferența dintre procentaje.) Dar, chiar dacă o majoritate covârșitoare a populației ar vota în favoarea obligativității educației religioase, introducerea acesteia trebuie cîntărită cu grijă. Neobligativitatea educației religioase nu ar fi dezavantajoasă pentru părinții religioși și pentru copiii lor, pentru că nu ar limita posibilitatea copiilor de a beneficia de educația religioasă și, în același timp, nu ar dăuna copiilor ai căror părinți au concepții diferite. Sîntem total de acord cu E. Jackson care susține că dreptul la viață, libertate, religie și întrunire nu trebuie subordonat nici unei modalități de votare și nu trebuie să depindă de rezultatul nici unui referendum. Nu punem la îndoială faptul că educația religioasă obligatorie ar pune în contact elevii cu informații valoroase, care le-ar modela convingerile, dar considerăm că religia și convingerile religioase aparțin sferei libertăților, nefiind astfel corectă acordarea de priorități unei anumite ideologii. Argumente similare pot fi aduse pentru a arăta de ce soluția unghară este mai acceptabilă din punctul de vedere al libertății religioase, unde statul nu este împovărat cu datoria de a se implica în colectarea de taxe bisericești, și pentru a arăta de ce nu este corect să întrebăm pe cineva în Ungaria care este apartenența sa religioasă.

Aspecte pozitive și negative ale libertății religioase

Ca orice altă libertate, libertatea religioasă este, la prima vedere, o libertate negativă. Ea exprimă convingerea că nu e nevoie ca cetățeanul să aparțină unui cult sau unei religii, sau că nimeni nu e obligat să se identifice cu anumite ideologii, idei sau convingeri. Însă libertatea religioasă cuprinde, categoric, mai mult decât acest element negativ. Ea semnifică faptul că, în imensa majoritate a cazurilor, oamenii aleg să aparțină unei anumite biserici și să se identifice cu anumite religii sau, invers, aleg menținerea unei structuri laice. În această privință, libertatea religioasă diferă de libertatea politică. În cazul libertății politice, o parte semnificativă a populației, poate chiar majoritatea, se pot distanța de partidele politice și chiar de politica în sine. Partea pozitivă a libertății religioase este că apartenența reală la o biserică și identificarea adevărată cu o religie dezvoltă multe valori distincte într-o persoană. Nu este o coincidență faptul că criminalii, dependenții de droguri și cei care nu resimt nici o responsabilitate față de societate, fiind insensibili social, sînt rareori profund religioși. Totuși, acele trăsături caracterizează nu doar persoanele profund religioase, ci și majoritatea necredincioșilor umanitari.

De aici rezultă că un aspect pozitiv al libertății religioase ar trebui să fie dialogul între biserici, nu doar dialogul ecumenic, ci dialogul între persoane cu credințe diferite, și cu cele necredincioase, pentru a se conștientiza valorile care există de ambele părți, în beneficiul individului și al societății.

Este regretabil faptul că de la transformarea politică a Europei de Est, rareori au loc asemenea dialoguri religioase. Considerăm că este în mare măsură o problemă de prejudecată, pentru că dialogul a fost îndelung asociat „construirii comunismului” — o practică recomandată de comuniști, și care acum nu mai este necesară. Nu sîntem de acord cu acest tip de raționament. În ultimii zeci de ani s-a acumulat prea multă prejudecată, neîncredere și neînțelegere. Divergența ar trebui înlocuită cu convergență, iar izolarea cu deschiderea.

Această imagine este valabilă pentru țările Europei de Est care trăiesc pașnic. Există, totuși, din nefericire, țări în stare de război cu altele. În aceste țări, forma pozitivă a libertății religioase ridică și mai multe întrebări esențiale. Una din trăsăturile fundamentale ale războaielor din Europa de Est — ne referim la fosta Iugoslavie și, în continuare, la conflictele dintre statele succesoare ale fostei Uniuni Sovietice — este greutatea pe care și-a cîștigat-o conotația lor religioasă. Războiul din Bosnia dintre sîrbi și bosniaci este în același timp o luptă dintre sîrbi ortodocși și bosniacii musulmani. Ce poziție ar trebui să adopte bisericile ale căror țări sînt angajate într-un război una împotriva celeilalte, unde minoritățile naționale și religioase nu sînt tolerate de către fracțiunea religioasă sau etnică dominantă?

Pentru că identitățile religioase și etnice sînt în general înrudite, conflictele etnice sînt în același timp conflicte religioase și din acest motiv bisericile țărilor aflate în conflict sînt puse în fața unei alternative: fie identificarea bisericii dominante cu demersurile naționaliste, adică binecuvîntarea acordată armelor, ceea ce este o ispită puternică, pentru că altfel bisericile ar putea fi considerate ne semnificative, și oamenii s-ar îndepărta de ele; fie, totuși, unirea părților conflictuale împotriva războiului, pentru apărarea păcii, pentru salvarea vieților propriilor membri și a celor aparținînd altor biserici. Astfel, bisericile s-ar opune naționalismului, ceea ce este pozitiv, pentru că fiecare biserică este, în esență, universală.

Mirror Volf are dreptate cînd afirmă că în asemenea condiții „a fi diferit”, a fi „altfel”, constituie o valoare pozitivă din punct de vedere teologic. Nu la slogane ar trebui să se apeleze pentru a se pune capăt opresiunii și pentru a se instaura libertatea, ci la teologia fraternității și a iertării. Uneori, acest lucru e foarte dificil de realizat cînd partea adversă s-a angajat în acțiuni de cruzime și purificare etnică, dar nu există o altă cale pentru o biserică creștină sau pentru o moschee musulmană, dacă se dorește păstrarea identității sale religioase și aderența la principalele sale adevăruri religioase.

Examinînd din această perspectivă istoria acestor războaie încă neterminate trebuie recunoscut faptul că bisericile părților conflictuale au încercat nu o dată să cadă la învoială, însă eforturile lor nu au fost suficiente, sau destul de consistente în propovăduirea iertării și a iubirii creștine. Acest eșec poate fi una din cauzele războaielor în curs de desfășurare, în special în fosta Iugoslavie, al cărui sfîrșit nu se întrevăde încă.

NOTE

1. Tamás Földesi, *Reflections on Human Rights: An Eastern European Perspective*, în **Israel Law Review**, 1989, pp. 27-29.
2. Z. Rooter, *The Position of Believers in Socialist Countries*, în **Occasional Papers on Religion in Eastern Europe**, June, 1989, pp. 5-7;
Tamás Földesi, *Gedanken über die Gewissens und Religionsfreiheit*, apărut în **Kirchliche Zeitgeschichte**, 1990, pp. 80-83.
3. Otto Luchterhand, *The Human Rights and Freedom of Religion in Soviet Law*, apărut în volumul **Religious Liberty and Human Rights**, editat de Leonard W. Swidler, Philadelphia, 1986, pp. 93-94; vezi de asemenea Rooter, op. cit., p.14.
4. A. Bessmertnij-Anzimirov, *Freedom of Faith: Internal Norms and Stalinist Legislation*, apărut în **Occasional Papers on Religion in Eastern Europe**, June, 1989, p. 18.
5. În mai multe țări, dar mai ales în Uniunea Sovietică, majoritatea lăcașelor de cult au fost fie închise, fie li s-a dat o altă întrebuințare.
6. Comentariile lui J. András în **Egyházpolitika Magyarországon**, 4-5, Távlatok, 1993, pp. 555-556.
7. P. Török, **Közép és Keleteurópai Egyházi Körkép 1992**, 4-5, Távlatok, 1993, p. 563.
8. B. Filippov, *The Role of the Church in Restoring a "Civil Society" in USSR*, în **Occasional Papers on Religion in Eastern Europe**, January, 1992, pp. 3-4.
9. S. Raitzin, *Schism in the Bulgarian Orthodox Church*, apărut în **Religion in Eastern Europe**, February, 1993, pp. 19-20.
10. **Everson v. Board of Education**, 330 U.S. 1, 1947.
11. H. Woben, **Grundproblemen der Staatkirchenrechts**, Zürich, 1978, p. 19.
12. Terry Eastland (editor), **Lowering the Wall: Religion and the Supreme Court in the 1980s**, New York, 1991, p. VII.
13. N. Blum, **Die Gedanken Gewissens und Religionsfreiheit nach Artikel 9 der europäischen MenschenRechts Konzeption**, Berlin, 1990, p. 56. Vezi și aprofundarea din capitolul semnat de John Witte, Jr. și M. Christian Green al volumului **Religious Human Rights in Global Perspective**, Kluwer Law International, 1996, pp. 497-559.
14. Balázs Schanda, **Religious Freedom in Hungarian Law**, teză de doctorat, Budapesta, 1988, p. 20. Vezi și capitolul semnat de Martin Heckel în volumul **Religious Human Rights in Global Perspective**, Kluwer Law International, 1996, pp. 191-205.
15. T. Orlin, *Religious Pluralism and Freedom of Religion*, apărut în **The Strength of Diversity**, Dordrecht, 1992, p. 107.
16. Balázs Schanda, **Religious Freedom**, p. 20.
17. Ibid., p. 24.
18. P. van Dijk și G. van't Hoof, **Theory and Practice of the European Convention of Human Rights**, Boston, 1990, p. 402.
19. Gábor Kardos, **Remarks Concerning the Draft Law No. 9473 of the Hungarian Republic**, manuscris nepublicat, p. 6.
20. **Új Ember**, septembrie 12, 1993.
21. **Educatio** 1, 1992, p. 74.

Traducere de Dana Rus

*

*Tamás FÖLDESI, profesor de drept și șeful Catedrei de Filosofie al Universității Eötvös Loránd din Budapesta, este membru al Comitetului Director al Institutului Ungar pentru Drepturile Omului, și o autoritate în domeniul drepturilor omului, al filosofiei și eticii juridice. Printre numeroasele sale publicații se numără volumele premiate **Dilema dreptății, Etica pentru toți, Adevărul despre adevăr.***

Tamás Földesi, *The Main Problems of Religious Freedom in Eastern Europe*, în **Religious Human Rights in Global Perspective**, publicat cu permisiunea autorului.